

Rafał Bieryło*

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0001-7187-0300

Główne ośrodki kształtowania się ukraińskiej tożsamości narodowej w XIX i na początku XX wieku.

Przyczynek historyczny do współczesnych zmian

Wiek XIX był czasem konstituowania się współczesnego rozumienia narodu, zmieniającego znacząco życie społeczeństw i państw, które funkcjonują dziś głównie jako państwa narodowe. Zjawisko to od początku budziło zainteresowanie przedstawicieli nauk społecznych i humanistycznych, m.in. Johanna G. Herdera, Johna Stuarta Milla, Lorda Actona czy Ernsta Renana. Teoretyczne podejście do narodu nie było jednak bezpośrednio źródłem jego siły, którą Izaak Berlin nazwał potem „zlekceważoną potęgą” – tę kształtowali w pierwszej kolejności przekonani o wadze narodu i potrzebie jego budowania działacze (często również intelektualisci) [Berlin 1991: 17].

Ten specyficzny trend intelektualny związany z kształtowaniem się tożsamości narodowych nie ominął Ukrainy. Ukraińscy intelektualisci i działacze społeczni zrzeszeni w różnorodnych, mniej lub bardziej sformalizowanych środowiskach, mieli zdecydowany wpływ na kształt tego, co dziś rozpoznaje się jako elementy składowe ukraińskiej przeszłości, jak np. zjawisko Kozaczyzny czy odwoływanie się do Rusi Kijowskiej jako pierwszego ukraińskiego organizmu państwowego.

Celem niniejszego artykułu jest identyfikacja najważniejszych środowisk intelektualnych zaangażowanych w tworzenie ukraińskiej tożsamości w znaczeniu nowoczesnego narodu, spełniającej przynajmniej część z wyliczanych przez Marka Waldenberga cech przynależnych tego typu tworom [Waldenberg 1992: 71]. Wyszczególnieni zostaną również niektórzy z najbardziej znaczących działaczy narodowych XIX i początku XX wieku, których życie i praca kładły podwaliny pod dzisiejszą tożsamość ukraińską i dotyczące jej narracje, wraz z ich najważniejszymi dokonaniem czy dziełami, które miały wpływ na omawiane zagadnienie. Praca obejmie także ślady działalności omawianych środowisk i intelektualistów zidentyfikowane przeze mnie na ukraińskim Zakarpaciu w czasie prowadzonych tam w latach 2016–2018

* r.bierylo@uw.edu.pl

badania¹. Ten krótki przegląd jest potrzebny do umiejscowienia aktualnych wydarzeń w historycznych kontekstach i pogłębienia ich rozumienia, co wymaga spojrzenia w przeszłość. Cezurą pracy będzie rok 1914, stanowiący punkt zwrotny w historii regionu i w znaczący sposób wpływający na omawianą problematykę. Artykuł nie jest pełnym podsumowaniem zjawisk historycznych dotyczących podjętego zagadnienia, stanowi dla niego jedynie teoretyczny i historyczny przyczynek. Dobór omawianych środowisk i postaci podyktowany został ich wyjątkowością i znaczeniem rozpoznawanym przez badaczy związanych z tą tematyką.

Naród: współczesne podstawy teoretyczne – dyskursywno-narratywna koncepcja i drogi budowania nacji

Od początku refleksji obejmującej naród i nacjonalizm badacze zauważali jego naracyjny i dyskursywny charakter. Słynne jest zdanie Renana, jednego z najwcześniejszych teoretyków tego tematu: „Naród to codzienny plebiscyt” [Renan 2018: 11]. Dzisiejsze najpowszechniej stosowane koncepcje narodu i nacjonalizmu podkreślają właśnie taki charakter tych zagadnień. W tym nurcie często mówi się o nieformalnej „świętej trójcy badań nad nacjonalizmem”: Ernście Gellnerze, Benedykcie Andersonie oraz Ericu Hobsbawmie, którzy wspierają takie rozumienie zagadnienia. Pierwszy z nich w swojej pracy *Narody i nacjonalizm* wskazuje na kulturową definicję narodu, do którego przynależć mają jednostki dzielące wspólny system idei, znaków, zachowań i kodów językowych, pozwalający im rozpoznawać się jako członków tej samej grupy i ułatwiający im funkcjonowanie [Gellner 1991: 52]. Zdaniem Gellnera powstanie narodu było możliwe dopiero w czasie określanym przez niego jako „epoka industrialna”, przyniósł on bowiem powszechną piśmienność. Powstanie narodu miał poprzedzać nacjonalizm, który został rozpropagowany właśnie poprzez pismo i zinternalizowany przez szerokie masy, potem tworzące naród [Gellner: 1991: 53].

Hobsbawm wyraża podobne podejście, m.in. w pracach *Narody i nacjonalizm po 1780 roku czy Tradycja wynaleziona*. W swoistym dialogu z Gellnerem wskazuje, że naród nie jest pierwotny ani niezależny, że jest zjawiskiem stricte nowoczesnym. W przeciwieństwie do Gellnera nie obiektywizuje jednak kryteriów potrzebnych do nazwania jakiejś grupy narodem, poleca za to badaczom zagadnienia „agnostycyzm” co do nacji [Hobsbawm 2010: 64]. Zdaniem Hobsbawma powstanie nacji jest uzależnione od odpowiednich warunków i jest ona tworzona odgórnie, choć jej analiza powinna przebiegać oddolnie. Hobsbawm wskazuje na płynność identyfikacji narodowej, która może ulegać zmianom i przesunięciom i jest zależna choćby od położenia geograficznego grup będących częścią narodu, ich odległości od centrów kształtowania się narracji narodowej. Całość tego zjawiska ma charakter tradycji wynalezionej, powtarzanych rytuałów lub działań symbolicznych mających na celu wpojenie pewnych zachowań [Hobsbawm, Ranger 2008: 47]

¹ Badania były realizowane w ramach przygotowania do pracy magisterskiej pt. *Stosunki międzywyznaniowe oczami mieszkańców Kosiwskiej Poljany i okolic (Huculszczyzna, Rahiwszczyzna)* pod kierownictwem prof. dr hab. Magdaleny Zowczak. Badania prowadzono metodami etnograficznymi za pomocą pogłębionych wywiadów oraz obserwacji uczestniczącej.

Podobne rozumienie reprezentuje Rogers Brubaker, który czerpie szeroko z pojęcia pól politycznych Pierra Bourdieau. Jego zdaniem to właśnie czynnie zaangażowani w pola polityczne gracze wytwarzają, produkują czy też wprowadzają nacjonalizm, który potem przyjmowany jest przez naród jako element własnej tożsamości [Brubaker 1998: 39; Bourdieu 2005: 91].

Należy tutaj wymienić również Mirosława Hrocha rozpisującego etapy kształtowania się narodów środkowej Europy, począwszy od etapu naukowego, na którym uczeni studiują i kodyfikują język, narracje o przeszłości i historii, standardach życia i kulturze materialnej grupy, która potencjalnie może zostać narodem. Po tym etapie następuje faza agitacji, w której aktywni patrioci dążą do szerzenia świadomości narodowej wśród szerokich mas społecznych. Ostatnim etapem w koncepcji Hrocha jest etap masowy, na którym w wyniku agitacji działacze narracją etapu naukowego staje się tożsamością szerokich mas. Zyskują one w związku z tym przynależność narodową i mogą działać na rzecz narodu [Hroch 2003: 112–116].

W kontekście ukraińskim należy jeszcze przywołać Anthony'ego Smitha. Badacz ten w swojej pracy *Etniczne źródła narodów* zaproponował koncepcję Etni. Pojęcie to opisuje przednarodowe struktury i ich składowe, które stanowiły podwaliny narodów, funkcjonując wokół wspólnego centrum i w obrębie wspólnego języka, dzieląc i przekazując zasoby mitów, symboli i wiedzy. W tak rozumianej Etni może się zawiązać naród – w wyniku kontaktu z innymi, konfliktu zbrojnego czy zagrożenia gospodarczego.

W niniejszym artykule w kontekście historii ukraińskiej tożsamości narodowej będę omawiać przeglądowo działaczy, naukowców i kodyfikatorów, którzy na bazie rozpoznanej Etni niosącej pewne wartości kulturowe tworzyli narracje kulturowe, oraz działaczy i patriotów propagujących te narracje tożsamościowe wśród szerokich mas ukraińskiego społeczeństwa [Smith 2009: 213–215].

Obszary budowania i rozwoju ukraińskiej tożsamości narodowej – przegląd

Zgodnie z zarysowanym powyżej teoretycznym podejściem do rozwoju narodów i kwestii nacjonalizmu jako ideologii w tej części pracy wyszczególnię najważniejsze ośrodki oraz postacie budujące ukraińskie narracje narodowe oraz szerzące tożsamość narodową w szerokich masach zamieszkujących tereny dzisiejszej Ukrainy.

Po rozbiorach Pierwszej Rzeczypospolitej, pod koniec XVIII wieku, teren zamieszany przez ludność ukraińską został podzielony pomiędzy dwa imperia: Austrię (później Austro-Węgry) oraz carską Rosję. Fakt ten miał znaczenie dla rozwoju ukraińskiego narodu w XIX wieku, co podkreślają badacze historycy [Hrycak 2000: 17; Snyder 2006: 91; Yekelchuk 2009: 32]. W tym samym czasie w obszary tych imperiów włączono również Bukowinę (w obrębie Austrii) oraz Chanaat Krymski (zaanektowany przez Rosję). Ziemie te charakteryzowały się zwartym osadnictwem ludności ukraińskiej stanowiącej większość mieszkańców, ale należącej do warstwy chłopskiej i zdominowanej ekonomicznie i kulturowo (przynajmniej na początku XIX wieku) przez szlachtę polską i rosyjską [Yekelchuk 2009: 74], a także przez bojarów rumuńskich i szlachtę węgierską [Hrycak 2000: 138]. Znaczącą mniejszość stanowili również

Żydzi, zamieszkujący głównie miasta i miasteczka – ich liczba znacznie wzrosła przez XIX wiek, szczególnie ze względu na istnienie tzw. pasa osadniczego, zmuszającego Żydów do zamieszkiwania na konkretnych terytoriach carskiej Rosji [Klier 1986: 216]. Tereny południowej Ukrainy, czyli dawnego Chanatu Krymskiego, były obszarem kolonizacji na podstawie specjalnych ukazów Katarzyny II, urozmaicających dodatkowo etniczną mozaikę ziem ukraińskich [Hrycak 2000: 146]. W takich właśnie warunkach rodził się ukraiński ruch narodowy.

Jako jeden z początkowych elementów budowania ukraińskiego narodu i tworzenia jego świadomości najczęściej wymienia się wydaną w 1798 pierwszą część *Eneidy* Iwana Kotlara, w której to autor skrzyżował starożytne postacie rzymskich bohaterów z Kozaczką obecną w ludowej pamięci [Kohut 1988: 81]. Nie było to przypadkowe, gdyż pierwsi działacze oraz intelektualiści ukraińscy wywodzili się z dawnej elity kozackiego Hetmanatu lewobrzeżnej Ukrainy. Ważną dla Kozaczyzny instytucją był założony w 1805 roku Uniwersytet Charkowski, na którym kształcili się m.in. Hryhorij Kwitko-Osnowjanenko, Lewko Borowikowski, Jewhen Hrebinka, Petro Hułak-Artemowski, Amwrosij Meltyński oraz Mykoła Kostomarow – ukraińscy pisarze, tłumacze i historycy, w większości potomkowie dawnej starszyny kozackiej. W latach 1816–1819 wydawali oni pismo „Ukraińskij Wiestnik” [Rudnytsky 1981: 54–55].

Drugim z istotnych ośrodków intelektualnych był założony w 1834 roku Uniwersytet Kijowski, pomyślany jako próba ograniczenia wpływów polskich elit dominujących w życiu ukraińskiego prawobrzeża. Na Uniwersytecie Kijowskim nie ograniczono działań „małorosjan”, uznając, że są oni częścią narodu rosyjskiego i tym samym są mniej groźni niż potencjalnie buntownicza polska szlachta. Rektorem uczelni był przez jakiś czas Mychajło Maksymowicz, filolog i folklorysta, jeden z pierwszych, którzy używali w swoich pracach określenia Ukraina [Yekelchik 2009: 85].

W roku 1845 w Kijowie zostało założone Bractwo Cyryla i Metodego. Czerpiąc z idei chrześcijańskich, z romantycznie rozumianej słowiańszczyzny, z ruchów autonomistycznych, z polskich literatów romantyzmu oraz działalności rosyjskich dekabrystów, członkowie bractwa uznawali za konieczność wcielenie w życie ukraińskiego narodu chrześcijańskiej sprawiedliwości, równości i wolności. Bractwo było skupione wokół Mykoły Kostomarowa i jego wykładów z mitologii słowiańskiej. Należeli do niego m.in. Pantelejmon Kulisz, Mykoła Hułak, Mykoła Sawicz i najbardziej rozpoznawalny z nich – poeta i malarz Taras Szewczenko. Najważniejszym tekstem wydanym przez bractwo była programowa *Knyha bytija ukraïnskoho narodu* o oryginalnym, mesjanistycznym charakterze. Poza tą pozycją istotną była także poezja Szewczenki, wydana m.in. w zbiorze wierszy *Kobzar* (Kobziarz) (1840). W tym tomiku autor na bazie kilku ukraińskich dialektów oraz języka staro-cerkiewno-słowiańskiego stworzył nową wersję języka ukraińskiego, kładąc podwaliny pod współczesną literaturę ukraińską oraz znacząco wpływając na ukraińską tożsamość. Wyróżnikiem członków bractwa było też ich pochodzenie z niższych warstw – Kostomarow, Kulisz i Szewczenko byli potomkami chłopów – co stanowiło zmianę w stosunku do wcześniejszych ruchów patriotycznych związanych z tradycją Hetmanatu [Hrycak 2000: 145]. Bractwo Cyryla i Metodego zostało rozbite przez Carską Policję Polityczną w 1847 roku, a jego członkowie otrzymali wyroki, z których najcięższy przypadł Szewczenko. Choć samo

bractwo funkcjonowało krótko i w bardzo ograniczony sposób, miało duże znaczenie dla przyszłego rozwoju ukraińskiej tożsamości. Jako pierwsze wyrażało ją w opozycji do Rosjan, zupełnie inaczej rozumiejąc choćby zagadnienie panslawizmu – widząc je raczej w braterstwie polsko-ukraińskim niż w podporządkowaniu się caratowi. Wyroki wymierzone członkom bractwa, chociaż były próbą zduszenia ukraińskiego ruchu narodowego, odniosły odwrotny skutek, otaczając jego członków nimbem męczeństwa za sprawę narodową [Luckyj 1991: 113–115].

Równolegle kształtowały się ukraińskie środowiska na wchodzących w skład monarchii austriackiej ziemiach Galicji, Bukowiny i Zakarpacia. Pierwsze znaczące działania na rzecz ukraińskich mieszkańców tych terenów podjęli biskup Mychajło Lewyckij oraz kanonik Iwan Mohylnicki, uzyskując w 1818 roku pozwolenie na prowadzenie szkolnictwa w języku miejscowych Rusinów [Himka 1984: 426–452]. Ich działalność była możliwa dzięki wsparciu udzielonemu wcześniej Cerkwi greckokatolickiej, głównie przez cesarzową Marię Teresę, przede wszystkim poprzez założenie w 1774 roku w Wiedniu seminarium greckokatolickiego dla ruskich studentów (przeniesionego do Lwowa w 1783 roku). Obok niego na przełomie wieków we Lwowie funkcjonował Instytut Ruski przy Uniwersytecie Lwowskim, powołany do życia po kasacji zakonu jezuitów [Hrycak 2000: 147]. Pod wpływem funkcjonowania tych instytucji wzrosło zainteresowanie kulturą galicyjskiego chłopstwa i jego językiem. Pierwszym ośrodkiem działań proukraińskich stał się Przemyśl, gdzie świadoma narodowo inteligencja skupiła się wokół władcy Iwana Snihurskiego [Himka 1984: 12]. W latach 1822–1835 wydano pierwsze gramatyki języka ukraińskiego autorstwa Iwana Mohylnickiego, Josyfa Łozińskiego oraz Józefa Lewickiego. W tym samym czasie opublikowano także zbiory utworów ludowych: *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, opracowane przez Wacława Zalewskiego, czy *Руське весіле* (Rosyjskie wesela) wymienionego wyżej Josyfa Łozińskiego [Grabowicz 1981: 94–95]. Organizację działalności narodowej ułatwiło pojawienie się w Galicji uciekinierów z Królestwa Polskiego po przegranej powstania listopadowego.

W tych warunkach działalność rozpoczęła tzw. Ruska Trójca, sformowana przez greckokatolickich seminarzystów: Markijana Szaszkewycza, Jakowa Hołowackiego i Iwana Wahylewycza. Podjęli oni próbę wydania zbioru pt. *Зоря* (Zorza), zablokowaną jednak przez cenzurę. W 1837 roku udało im się wydać znaczącą w ukraińskiej historii publikację – *Дністровська русалка* (Rusałka Dniestrowa). Jej waga wynikała z języka ukraińskiego, w którym została napisana. Pozwalał on na zrozumienie jedności Ukraińców mieszkających w monarchii austriackiej oraz poddanych caratu [Grabowicz 1981: 98]. Nakład został w większości skonfiskowany, a działaczom Ruskiej Trójcy zasądzone kary i utrudniano im funkcjonowanie w Cerkwi greckokatolickiej z obawy przez represjami ze strony cesarza. Mimo trudności Jakow Hołowackij wydał pamflet pt. *Розташування русинів у Галичині* (Położenie Rusinów w Galicji), w którym przeciwstawiał się polskiej szlachcie i sugerował Austrii wspieranie ukraińskiego ruchu narodowego w kontrze do buntowniczych Polaków – co było znaczące w obliczu prób polskich spiskowców wywołania powstania w roku 1846 [Hrycak 2000: 164].

Zmianę sytuacji przyniosła rewolucja 1848 roku i odwilż polityczna w Cesarstwie Austrii. Ogłoszone wtedy swobody polityczne zostały szybko wykorzystane

przez stronnictwo ukraińskie i jeszcze w tym samym roku we Lwowie powołano do życia Naczelną Radę Ruską. Przewodniczył jej najpierw biskup Hryhorij Jakymowicz, a potem ksiądz Mychajło Kuzemskij. Sformułowano wówczas postulat podziału Galicji na część polską i ukraińską i po raz pierwszy użyto błękitno-żółtej flagi, czerpiącej swoje barwy z herbu książąt halicko-włodzimierskich. Doszło wtedy także do zjazdu ukraińskiej inteligencji, który odbył się 19 października 1848 roku, oraz do powstania katedry języka i literatury ukraińskiej na Uniwersytecie Lwowskim, którą objął Jakow Hołowackij. Środowiska patriotyczne założyły towarzystwo naukowe Hałycko-Ruska Matica oraz wydawały gazetę „Галицька Зоря” (Zorza Hałycka). Ich działaniom próbowali się przeciwstawiać polscy politycy, tworząc alternatywne stowarzyszenia ruskie, jednak z niewielkim skutkiem. Ukraińskie środowiska tego czasu w Galicji wygaśły w wyniku braku reakcji i wsparcia ze strony Cesarstwa Austrii [Himka 1988: 132]. Proces ten przyspieszyła aktywność stronnictwa moskalofilskiego, widzącego przyszłość Rusinów z Austrii w przyłączeniu się do carskiej Rosji. Jedną z liczących się postaci tego ruchu był działający na Zakarpaciu Adolf Dobrianskij, którego przekonania umocniło przejście wojsk rosyjskich przez Zakarpacie w celu tłumienia powstania na Węgrzech [Yekelchyk 2009: 101].

Po likwidacji Bractwa Cyryla i Metodego oraz po wygaśnięciu ruchów politycznych w Austrii pod wpływem stronnictwa rusofilów nastąpił okres przygaszenia życia narodowego. W carskiej Rosji zmianę przyniosła śmierć cara Mikołaja I w 1855 roku oraz przegrana w wojnie krymskiej rok później. W roku 1855, głównie na terenie lewobrzeżnej Ukrainy, doszło do masowych wystąpień odwołujących się do kozackiej tradycji, znanych później jako „Kozaczyzna Kijowska”. Nowy car Aleksander II zmuszony był podjąć reformy. W 1861 roku zniesiono pańszczyznę, zreformowano również sądownictwo i armię [Rudnytsky 1981: 63].

W 1859 roku amnestią objęci zostali członkowie Bractwa Cyryla i Metodego, którzy od razu przystąpili do działania, zakładając w Petersburgu pierwszą ukraińską hromadę i wydając miesięcznik literacko-naukowy „Деформація” (Osnowa) [Saunders 1985: 126]. Wkrótce Ukraińcy zaczęli organizować hromady na terenie samej Ukrainy, pierwszą w Kijowie. Główną postacią tego ruchu był Wołodymyr Antonowycz, który preferował powrót spolonizowanej szlachty do ruskich korzeni i zbierał wokół siebie podobnie myślących studentów Uniwersytetu Kijowskiego. Szokowali oni chłopskim ubiorem i przyjmowaniem chłopskich zwyczajów oraz mowy. Organizowali szkółki niedzielne, wystawiali przedstawienia i publikowali książki o ukraińskiej tematyce. Mimo pochodzenia z polskich rodzin nie wsparli powstania w 1863 roku, chcąc uzyskania dla Ukrainy pełnej niezależności, a nie jedynie autonomii w obrębie Rzeczypospolitej. Pod wpływem polskiego powstania carat nasilił represje, które uderzyły w Ukraińców mimo braku tendencji separatystycznych w środowiskach hromad. Zaczęto likwidować te stowarzyszenia, a część działaczy zesłano w głąb imperium. Minister Wałujew wydał wtedy okólnik – *Валуєвський циркуляр* (Cyrkularz Wałujewa) zakazujący publikacji literatury religijnej i podręczników w języku ukraińskim, ograniczający pole działania ukrainofilów [Yekelchyk 2009: 106].

Ponowne odrodzenie działalności proukraińskiej miało miejsce w latach 70. Wtedy wznowiły działalność hromady, a ukraińscy intelektualiści zdobyli wpływy

w rosyjskim Cesarskim Towarzystwie Geograficznym, zbierając liczne materiały etnograficzne dotyczące ukraińskiego ludu. Jedną z liczących się wówczas postaci był Mychajło Drahomanow – działacz polityczny kładący podwaliny pod ukraińską myśl polityczną, czytelnik m.in. Marksa [Kruglašov 2000: 49–51]. Działacze hromady wykupili gazetę „Київський телеграф” (Kijowski Telegraf), gdzie publikowali myśl ukraińską. Ich działania szybko zostały zauważone przez carat. Po wnioskach komisji powołanej przez Aleksandra II oraz pod wpływem denuncjatora z Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego w roku 1876 car wydał tzw. ukaz emski, który zakazywał wszelkich publikacji w języku ukraińskim oraz wystawiania sztuk ukraińskich i po ukraińsku [Savčenko 1930: 31]. Drahomanow przeniósł się wtedy do Szwajcarii, gdzie zaczął wydawać pismo „Hromada”, będące pierwszym ukraińskim periodykiem politycznym [Kruglašov 2000: 52]. W latach 80., po udanym zamachu na cara Aleksandra II, represje się nasiliły, a działacze ukraińscy w kraju ograniczyli się do pracy na rzecz kultury i nauki. Rolę mobilizacyjną pełnił wówczas ukraiński teatr, który ożył po zniesieniu zakazu wystawiania sztuk w 1881 roku. Zastąpił on publicystykę ukraińską i inspirował młode pokolenie, przy czym wyróżniał się szczególnie teatr Marka Kropywnickiego. Młodzi Ukraińcy zaczęli wtedy pisać po ukraińsku – warto tu wyliczyć Łesię Ukrainkę, Borysa Hrinchenkę, Wasyla Samijtenkę czy Mychajła Kociubińskiego [Grabowicz 1981: 101]. Niemniej w obliczu represji do lat 90. Ukraiński ruch narodowy przeniósł swoją aktywność na obszar Galicji.

Sytuacja w Cesarstwie Austrii kształtowała się wówczas w sposób znacząco odmienny od sytuacji w Rosji. Choć po wzroście wpływów rusofilów działania proukraińskie przygasły, zmianę przyniosły lata 1859 i 1866, w których Austria przegrała wojny: francusko-włosko-austriacką oraz z Prusami. W obliczu potencjalnego rozpadu cesarstwa doszło do serii liberalnych reform, w tym tworzących dualistyczną monarchię austro-węgierską (w roku 1867) i nadających autonomię niektórym terytoriom, m.in. Galicji, gdzie powołano sejm (działający od 1861 roku). Galicja była jednak politycznie zdominowana przez Polaków, ograniczających działania ukraińskich narodowców i mających wpływy w Wiedniu [Hrycak 2000: 167]. Wobec polskiej dominacji w Galicji Rusini przyjęli dwie postawy, dzieląc się na „starorusinów” – widzących odmiennosc narodu ukraińskiego i lokujących jego przeszłość w Rusi Kijowskiej i Księstwie Halicko-Włodzimierskim – oraz „moskalofilów” – liczących na zyski dla Ukraińców ze zjednoczenia z narodem rosyjskim. Ci drudzy wydawali gazetę „Слово” (Słowo) i przejęli kierownictwo w organizacjach: Halicko-Ruskiej Matycy, Domu Ludowym i Ruskiej Besidzie (założonej w roku 1861). Do moskalofilów przystał m.in. Jakow Hołowackij [Magocsi 1983: 96]. Mimo niesprzyjających warunków młode pokolenie oparło się stronnictwu moskalofilów i pod wpływem choćby poezji Tarasa Szewczenki oraz w obliczu ukazów Wałujewa i emskiego zaczęło rozwijać ruch narodowców. Jego przedstawicielami byli m.in. Wołodymyr Szaszkekycz, Ksenofont Kłymowycz, Fedir Zarewycz, Jewhen Zaharski i Danyło Taniaczkekycz. Pisali oni do czasopism literackich „Мета” (Koniec, Finisz), „Руслан” (Ruslan), „Вечорниці” (Nieszpory) i „Нива” (Niwa). W roku 1861 powołali do życia hromadę na wzór kijowskiej, a w 1868 towarzystwo Proswita (Oświata), mające na celu edukację szerokich mas chłopskich poprzez zakładanie czytelni i pracę w terenie.

Ze śladami działalności Proswity zetknąłem się osobiście w trakcie badań realizowanych na ukraińskim Zakarpaciu, gdzie prowadziłem rozmowy w domu należącej do rodziny działacza tej organizacji, wzniesionym przez niego w miejsce starej chaty w 1935 roku (w stylu zakarpackim). Rodzina wspominała celowy przyjazd swojego protoplasty na początku XX wieku z okolic Lwowa do wsi Kosiwska Poljana w celu krzewienia wśród miejscowych ukraińskiej tożsamości narodowej. Dziś nikt we wsi nie ma większych wątpliwości co do bycia członkiem narodu ukraińskiego, a ludzie związani z badaną rodziną brali udział m.in. w partyzantce UPA walczącej przeciwko komunistom².

Do inicjatyw młodych narodowców dodać należy: założone w 1873 roku ze środków Jelisawiety Miłoradowicz literacko-naukowe towarzystwo im. Tarasa Szewczenki; wydawane we Lwowie od 1879 pismo dla chłopów „Батьківщина” (Ojczyzna) Juliana Romanczuka; publikowany od roku 1880 dziennik „Діло” (Dzieło), którego redaktorem był Wołodymyr Barwinski; czasopismo naukowe „Зоря” (Zorza), powołane do życia w 1883 roku. Aktywność polityczna narodowców skupiona była z kolei wokół powstałego w 1885 roku stowarzyszenia „Національна Рада” (Rada Krajowa) [Himka 1988: 136]. Równoległe młodzi galicyjscy działacze – Iwan Franko, Mychajło Pawłyk, Ostap Terlecki oraz ich towarzysze – pod wpływem pism Drahomanowa działają w imię idei socjalistycznych, licząc na nadanie narodowemu ruchowi bardziej europejskiego charakteru. Stanowią oni trzecią siłę tzw. radykałów, o których robi się głośno w wyniku ich procesu w latach 1877–1878. W 1890 roku tworzą pierwszą partię polityczną – Русько-українська Радикальна Партія (Rusko-Ukraińską Radykalną Partię) – w obrębie której wyłania się idea niepodległości Ukrainy, wyrażona najpełniej w książce Juliana Baczyńskiego *Україна Ірредента* (Ukraina niewyzwolona) z 1895 roku. Znaczącą postacią ukraińskiego ruchu narodowego był w tym okresie uczeń Wołodymyra Antonowycza Mychajło Hruszewskij, historyk, który pojawił się we Lwowie w 1894 roku, w 1897 roku objął katedrę historii na Uniwersytecie Lwowskim, a w roku 1898 zaczął wydawanie monumentalnej 10-tomowej pracy *Історія України-Руси* (Historii Rusi-Ukrainy), kluczowej dla kreowania późniejszej narodowej narracji Ukrainy [Hrycak 2000: 171]. Wraz z Iwanem Franko połączyli mniej skrajne skrzydło radykałów z lewicową grupą narodowców, powołując w 1899 roku Українська Національно-Демократична Партія (Ukraińską Partię Narodowo-Demokratyczną). W tym samym roku powstała także marksistowska partia Ukraińska Partia Socjaldemokratyczna, z działaczami Semenem Witykiem, Mykołą Hankewyczem i Julianem Baczyńskim. Wszystkie wymienione partie łączyło dążenie do uzyskania niepodległości Ukrainy [Himka 1988: 136].

W tym czasie z inspiracji Austrii doszło do porozumienia się części ukraińskich elit z polskimi politykami. Nie znalazło to oddźwięku w szerokich kręgach ukraińskich, lecz zaowocowało sformułowaniem w 1896 Rusko-Ukraińskiego Sojuszu Chrześcijańskiego – partii konserwatywnej, której przewodniczącymi zostali Ołeksandr Barwinski, Natal Wachnianyn oraz biskup Sylwester Sembratowycz [Himka 1984: 426–452].

² Nagrania i notatki z rozmowy znajdują się w prywatnym archiwum autora, a także w archiwach Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UW.

Dla rozwoju ruchu narodowego i tożsamości ukraińskiej istotna jest także postać Andrija Szeptyckiego, pochodzącego ze spolonizowanej szlachty biskupa greckokatolickiego, który w 1900 roku objął metropolię halicką i nadał greckokatolickiemu kościołowi silnie narodowy kierunek [Magocsi 1989: 42]. Wszystkie te działania były wspierane przez coraz prężniej rozwijający się ruch spółdzielczy koordynowany przez towarzystwo oszczędnościowe „Дністр” (Dniestr), Krajowy Bank Ziemi i spółkę „Сільський Господар” (Sielski Gospodarz) [Hrycak 2000: 178]. Na przełomie wieków powołano do życia towarzystwa sportowe i strażackie „Sokił” i „Sicz”. Silnie rozwijała się działalność Proswity, która w 1914 roku miała na koncie ok. 3 tys. wydawnictw, tyleż samo czytelników i ponad 70 filii.

Na przełomie wieków w środowiskach politycznych zaczęto powszechnie odchodzić od nazw Rusin i Ruś na rzecz nazw Ukrainiec i Ukraina jako lepiej akcentujących narodową odrębność [Hrycak 2000: 179]. W tym samym czasie miały miejsce działania narodowców na Bukowinie, gdzie od 1876 roku istniała katedra języka i literatury ukraińskiej na Uniwersytecie w Czerniowcach, funkcjonowały także ukraińskojęzyczne szkoły – liczniejsze niż rumuńskie, gdyż rumuńska klasa wyższa, kontrowana przez ludność niemiecką, nie mogła tak sprawnie jak Polacy lobbować za swoją sprawą w Wiedniu. Działaczami bukowińskimi byli poeta Jurij Fedkowycz oraz Sydir Worobkewycz, kompozytor [Podhorodecki 2022: 216]. Najślabiej uświadomione narodowo pozostawało Zakarpacie, zdominowane przez madziaryzujące miejscowe elity Węgrów [Yakelchuk 2009: 123].

Przełom wieków przyniósł również odrodzenie ruchów ukraińskich w carskiej Rosji. W 1891 roku młodzi studenci powołali na grobie Szewczenki Bractwo Tarasowców, które szybko zyskiwało zwolenników. Przewodzący mu Mychajło Kociubiński, Borys Hrinchenko oraz Iwan Łypa. Bractwo w swoim programie żądało autonomii politycznej oraz ochrony praw ludności ukraińskiej. Działo do 1898 roku w miastach takich jak Charków, Odessa, Kijów czy Połtawa [Hrycak 2000: 184]. W 1898 roku na zjeździe wszystkich ukraińskich hromad powołano Powszechną Ukraińską Organizację Bezpartyjną, której przewodniczącymi zostali Wołodymyr Antonowycz i Ołeksandr Konyński. Organizacja ta w 1904 roku przeistoczyła się w Ukraińską Partię Demokratyczną. Z kolei w roku 1900 syn Wołodymyra, Dmytro Antonowycz, wraz z Lwem Macijewyczem i Mychajłem Rusowem założyli Ukraińską Partię Rewolucyjną, kontynuującą linię Bractwa Tarasowców. Próbowali oni zajmować pozycje niepodległościowe, jednak zrezygnowali z tego z powodu nikłego poparcia społecznego. Mykoła Mychnowski, autor manifestu *Автономна Україна* (Samodzielna Ukraina), wydanego we Lwowie i początkowo przyjętego przez Partię Rewolucyjną, założył w 1902 roku Ukraińską Partię Narodową. Pozostawała ona jednak nieliczną siłą polityczną, wspieraną na wschodniej Ukrainie jedynie przez historyka Wacława Lipińskiego i publicystę Dmytro Doncowa, późniejszego ideologa ukraińskiego nacjonalizmu integralnego, mającego duży wpływ na formowanie się ruchów nacjonalistycznych.

W imperialnej Rosji dominowała jednak koncepcja federacyjna. Część środowisk inteligenckich tak jak w latach poprzednich, szczególnie w okresie 1880–1890, wspierała i zasilala ogólnorosyjskie ruchy rewolucyjne, ignorując niejako sprawę narodową i tworząc struktury partii działających na terenie całego imperium. Po rewolucji

z 1905 roku i powszechnych wyborach do Dumy Państwowej utworzono ukraińskie koło parlamentarne pod przewodnictwem Ilii Szracha. Nie utrzymało się ono jednak z powodu zmian w ordynacji wyborczej i ograniczenia głosów chłopów i robotników [Sarbei 1999b: 49]. Pod wpływem rewolucji Radykalna Partia Ukraińska przeszła przemianę i przekształciła się w Ukraińską Partię Socjaldemokratyczną, z działaczami takimi jak Wołodymyr Wynnyczenko, Semen Petlura, Lew Jurkewicz czy Mykoła Porsz. Powstały także organy takie jak Towarzystwo Ukraińskich Postępowców, zainicjowane m.in. przez Mychajła Hruszewskiego i Serhija Jefremowa, oraz Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów. Te trzy organizacje odegrały znaczącą rolę w późniejszym okresie dyktatoratu [Hrycak 2000: 189].

Znaczne ograniczenie życia politycznego i narodowego na Ukrainie przyniosły działania ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina, który w roku 1910 wydał okólnik zakazujący działalności organizacji ukraińskich, publikowania w języku ukraińskim, organizacji koncertów, spotkań i wydarzeń. Mimo jego śmierci w wyniku zamachu represyjną politykę podtrzymano i zakazano choćby obchodów setnej rocznicy urodzin Tarasa Szewczenki (w roku 1914). Protesty i działania caratu związane z tymi wydarzeniami odniosły odwrotny skutek, przekonując licznych Ukraińców do sprawy narodowej [Sarbei 1999a: 71].

Podsumowanie

Naród ukraiński między końcem XVIII a początkiem XX wieku przeszedł trudny etap formowania się świadomości narodowej w warunkach braku własnej państwowości i podziału ziem zamieszkiwanych przez Ukraińców między monarchię Habsburgów i carską Rosję. Działacze narodowi, będący przez długi czas w mniejszości i w trudnym położeniu politycznym, praktycznie wszędzie zdominowani przez dawniejsze klasy rządzące o charakterze ziemiańskim – polskie, węgierskie, rosyjskie, niemieckie czy rumuńskie – a także polityczne elity panujących monarchii nieuznających narodu ukraińskiego, pracowali wytrwale mimo historycznych zawieruch i konfliktów. Widzieli jednak odmienność Rusinów-Ukraińców, głównie chłopów – jeszcze na początku XX wieku 95% ukraińskojęzycznych mieszkańców Imperium Rosyjskiego mieszkało na wsi, a 87% z nich zajmowało się rolnictwem [Yakelchuk 2009: 74]. Spisywali pieśni i historie tego ludu, pracowali na rzecz jego świadomości i praw, nauczali i sycili kulturą przez prozę, poezję i teatr. Wyciągnęli z ludowej pamięci i skodyfikowali historię o Kozaczyźnie i dawnych ruskich księżętach, często propagowali ją w formie artystycznej. Miroslav Hroch w swoich analizach wskazywał na kluczowość tego rodzaju pamięci dla formowania się narodów „niehistorycznych” (2003).

Trudna praca opisanych wyżej pokoleń nielicznej inteligencji przyniosła jednak owoc. Przykład Ukrainy staje się także ilustracją dla innego spostrzeżenia A. Smitha: że kształtowanie się narodów w środkowej Europie przeszło przez etap działaczy. Oczywiście nie w sposób ścisły, ale w ogólności prawdziwy, wychowankowie kodyfikatorów narodowej narracji, bazując na rozpoznaniu istnienia swojej własnej Etni, nieśli zinternalizowaną przez siebie tożsamość narodową do szerokich mas, jednocząc je. Ich wysiłek, znajdujący wyraz w sformowanych na przełomie wieków różnorodnych

ukraińskich partiach politycznych, pozwolił na przejściowe utworzenie po roku 1918 aż dwóch państw ukraińskich, a szerokie masy z rozbudzoną już świadomością narodową nie pozwoliły więcej zapomnieć o istnieniu ukraińskiego narodu, pomimo późniejszej skomplikowanej historii. Kolejną konsekwencję zmian wywalczonych przez wyszczególnione wyżej postacie i zrzeszające je ośrodki widzimy dziś, gdy naród ukraiński po raz kolejny staje do obrony swojej tożsamości i prawa do wolności, coraz lepiej rozumiejąc siebie.

Bibliografia

- Anderson Benedict. 1997. *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Stefan Amsterdamski (tłum.). Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Berlin Izaak. 1991. *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, Jerzy Jedlicki (wybór i oprac.), Hanna Bartoszewicz et al. (tłum.). Warszawa: Res Publica.
- Bourdieu Pierre. 2005. *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądowniczej*, Piotr Biłos (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brubaker Rogers. 1998. *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Jan Łuczyński (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chojnowski Andrzej. 1997. *Ukraina*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Gellner Ernest. 1991. *Narody i nacjonalizm*, Teresa Hołówka (tłum.). Warszawa: PIW.
- Grabowicz George G. 1981. *Toward a history of Ukrainian literature*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Himka John-Paul. 1984. *The Greek Catholic Church and nation-building in Galicia, 1772–1918*. „Harvard Ukrainian Studies” 8(3/4): 426–452.
- Himka John-Paul. 1988. *Galician villagers and the Ukrainian national movement in the nineteenth century*. Edmonton: CIUS Press.
- Hobsbawm Eric. 2010. *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Jakub Maciejczyk, Marcin Starnawski (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Hobsbawm Eric, Ranger Terence (red.). 2008. *Tradycja wynaleziona*, Mieczysław Godyń, Filip Godyń (tłum.). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Hroch Miroslav. 2003. *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Grażyna Pańko (tłum.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Hrycak Jarosław. 2000. *Historia Ukrainy. 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Katarzyna Kotyńska (tłum.). Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Klier John D. 1986. *Russia gathers her Jews. The origin of „Jewish Question” in Russia 1772–1825*. De Kalb: Northern Illinois University Press.
- Kohut Zenon. 1988. *Russian centralism and Ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Kruglašov Anatolij. 2000. *Drama intelektualna. Politični ideji Mihajla Dragomanova*. Černivci: Vidavnicтво „Pрут”.
- Luckyj George S.N. 1991. *Young Ukraine. The brotherhood of Saints Cyril and Methodius in Kiev, 1845–1847*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Magocsi Paul R. 1983. *Old Ruthenianism and Rusophilism. A new conceptual framework for analyzing national ideologies in late 19th century eastern Galicia*. W: *American*

- contributions to the ninth International Congress of Slavists. Kiev 1983. Literature, poetics, history*, 2, Paul Debereczny (red.), 92–112. Ohio: Slavica Publishers.
- Magocsi Paul R. (red.). 1989. *Morality and reality. The life an times of Andrei Sheptytskyj*. Edmonton: CIUS Press.
- Podhorodecki Leszek. 2022. *Dzieje Ukrainy. Ukraina i Ukraińcy w latach 1914–2022*. Warszawa: Bellona.
- Renan Ernest. 2018. *Co to jest naród?*, Grażyna Majcher (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Rudnytsky Ivan L. (red.). 1981. *Rethinking Ukrainian history*. Edmonton: CIUS Press.
- Sarbej Vitalij G. 1999a. *Nacjonal'ne vîdrodžennâ Ukraïni*. Kiïv: Vidavničij dîm „Al'ternativi”.
- Sarbej Vitalij G. (red.). 1999b. „Ukrains'ke pyttannja” v Rosijs'kij imperii (kiniec' XIX – počatok XX st.). *Kolektyvna naukova monohrafija v tr'och častynach*, 1. Kyïv: Instytut Istorii Ukraïny NANU.
- Saunders David. 1984. *The Ukrainian impact on Russian culture, 1750–1850*. Edmonton: CIUS Press.
- Savčenko Fedîr. 1930. *Zaborona ukraïnstva 1876*. Kyïv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny.
- Smith Anthony. 2009. *Etniczne źródła narodów*, Małgorzata Głowacka-Grajper (przekł.). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Snyder Timothy. 2006. *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, Magda Pietrzak-Merta (przekł.). Sejny: Fundacja Pogranicze.
- Waldenberg Marek. 1992. *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: dzieje, idee*. Warszawa: PWN.
- Yekelchuk Serhy. 2009. *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Joanna Gilewicz (tłum.). Kraków: Wydawnictwo UJ.

The main centers of the formation of Ukrainian national identity in the 19th and early 20th centuries. A historical contribution to contemporary changes

Abstract

The nineteenth century was a time when the modern understanding of the nation was created. From the very beginning, this phenomenon aroused the interest of researchers in the social sciences and humanities. It also affected Ukraine. The aim of this article is to identify the most important circles involved in the creation of Ukrainian identity as a modern nation. In the work outside the intellectual circles, the most significant national activists of Ukraine in the 19th and early 20th centuries were listed, whose work and life laid the foundations for the Ukrainian identity observed today. The turning point of the work is the year 1914 as a turning point in the history of the region, which also significantly influenced the issues discussed. The work will also include reference to the traces of the activities of the discussed centers and intellectuals I met in the Ukrainian Transcarpathia in the years 2016–2018.

Keywords: belonging, nation, national identification, national identity